

EGY KÓDEX ÉS A SORSA

BARTÓK ISTVÁN

Balassa-kódex

A faksimile szöveget közléteszi **Kőszeghy Péter**

A kódex betűhív átírását jegyzetekkel és utószóval

közléteszi **Vadai István**

Faksimile-kötet 187 old.,

átírás-kötet 184 + XXV old.

Balassi Kiadó, Budapest, 1994. ár nélkül

A felfedező, Deák Farkas szűkszavú jelentése szerint így kezdődött a becses irodalmi emlék újabb kori története 1874-ben: „Mint magáncsalád tulajdona, a radványi könyvtár kéziratgyűjteményekben is felette gazdagnak mondható, s ezek közt, mondhatom váratlanul, érdekes codexeket találtam. Első helyen áll: Balassa Bálint elveszettnek tartott szerelmes verseinek gyűjteménye, melyet a tulajdonos Radvánszky Antal úr, Zólyom vármegye főispánja, tudományos használat végett a M. Történelmi Társulatnak engedett át.”¹ A másik tudósító a Társulat titkára, Thaly Kálmán. Őt már jobban elragadta a lelkesedés: „Eképp egészen a maga ősi, szent érintettségében lépend e kézirat most, három század után, a magyar olvasó-közönség elé. Merítsenek belőle a múlt időknek és a hervadatlan, örökké szépek kedvelői mennél több gyönyört, s emlékezzenek meg olykor a bár szerény, de szerény társulatról, melynek munkássága azt napfényre hozá!”²

A XVII. századi kézirat legfőbb értéke, hogy ez a másolat Balassi Bálint szerelmes verseinek legteljesebb gyűjteménye. Tartalmazza Rimay János, Zrínyi Miklós és más „poéták” munkáit is. A kódex sorsa bővelkedik az izgalmas fordulatokban. Mivel a most ismertető kettős kötet utószavában Vadai István csak néhány mondattal utal a kiadás előzményeire, érdemes röviden megemlíteni a Balassa-kódex hányattatásainak és utóéletének legfontosabb mozzanatait. Ezek ismeretében becsülhetjük ugyanis igazán a Kőszeghy-Vadai kiadópáros teljesítményét.

Ma már ismeretesek olyan XVI-XVII. századi források, amelyek tanúsága szerint a korban több főúri családnál is őrizték Balassi Bálint szerelmes verseinek kéziratok másolatait. Később azonban nemcsak a kéziratkötegek merültek feledésbe, hanem Balassi munkásságának ez a területe is. A XVIII. század nagy irodalomtörténeti szintéziseinek létrehozói, Czvittinger Dávid és Bod Péter a költőt istenes és vi-

tézi versei miatt tartották számon, hiszen ezek nyomtatásban sokszor megjelentek. Először 1785-ben említette Wallaszky Pál, hogy „a tudósok könyvtáraiban” Balassi más versei is megvoltak. Így aztán a száz évvel későbbi „tudósoknak” a felfedezése nem okozott túl nagy meglepetést.

A Magyar Történelmi Társulat tevékenységéhez tartozott az ország könyvtárainak és levéltárainak módszeres kutatása, anyagaik feldolgozása. „A Radványban működött bizottság munkafelosztási terveze szerint, a Rákóczi-terem falait környező régi családi könyvtár ritkaságainak, s különösen a bekötött és a könyvek közé helyezett ó kéziratoknak átkutatását Deák Farkas t. tagtársunk vállalá magára. S az ő pihenni nem tudó szorgalmas munkássága és szerencsés kezei bukkantak reá aug. 21-kén, az egykor 996. könyvtári szám alá sorozott nagybecsű kéziratra, – melynek nevezetességét nevezett barátunk gondos figyelme azonnal fölismerén, az épen köztünk időzött Toldy Ferencnek, mint irodalomtörténetünk legfőbb tekintélyének, és alólírotnak nyújtá azt oda, meghatározás végett” – számol be az „alólírott” titkár, azaz ismét Thaly Kálmán.³

Balassi Bálint verseinek újabb, a friss felfedezést is hasznosító kiadásával „irodalomtörténetünk legfőbb tekintélyét”, Toldy Ferencet bízták meg, őt azonban ebben halála megakadályozta. Az újonnan előkerült versek először Szilády Áron munkája nyomán láttak napvilágot 1879-ben. A kódexet a századforduló táján Dézsi Lajos is tanulmányozta, sőt minden egyes lapjáról fényképfelvételt készített. Az ő Balassi-kiadása 1923-ban jelent meg. Hosszú ideig ő volt az utolsó kutató, aki a féltve őrzött emléket kezébe vehette.

Mint a kódex előzéklapjának bejegyzéséből kiderül, 1923 őszén a radványi könyvtár akkori tulajdonosa, Radvánszky Antal anyagi nehézségei miatt a kéziratot megvételre ajánlotta fel unokatestvérének, Radvánszky Kálmánnak. Így került 1924-ben a becses kézirat Sajókazára, a Radvánszkyak ottani ágának családi könyvtárába. Erről azonban az irodalomtörténészek mit sem tudtak. Ismereteik szerint „a kódexnek nyoma vészett, csak bizonytalan hírek, ta-

1 ■ Deák Farkas jelentése a Radvánszky-család radványi könyvtáráról s a levéltár egy kis részéről. *Századok*, 1875. 107. old.

2 ■ Thaly Kálmán: Balassa Bálint és újonnan fölfedezett versei. *Századok*, 1875. 33. old.

3 ■ Thaly: *i. m.* 2. old.

lálgtatások keringtek róla. Egyesek arra gondoltak, hogy a kézirat az idők folyamán talán elkallódott, mások már-már azt is kétségbe vonták, hogy egyáltalán létezett valaha, s holmi Thaly féle pia fraust kerestek mögötte.⁴ Varjas Béla 1943-ban a szegedi egyetemi könyvtárban, Dézsi Lajos hagyatékában bukkant az 1904-ben készült felvételek negatívjaira, különös módon éppen a zólyomradványi felfedezés évfordulóján, augusztus 21-én. Az üveglemezek alapján adta ki a kódex hasonmását a betűhív átirással együtt, 1944-ben.

Az, hogy maga a kézirat ismét hozzáférhetővé vált a tudományos kutatás számára, a magánkönyvtárak államosításának köszönhető. Eckhardt Sándor tapasztatos megfigyelése szerint „a Magyar Népköztársaság kormányának intézkedése folytán 1950-ben a Széchényi Könyvtárba került a kódex eredetije.”⁵

A Kőszeghy–Vadai-kiadás jelentőségével akkor lehetünk igazán tisztában, ha tudjuk, milyen mértékben hasznosították Balassi költeményeinek különböző redakciói a kódexet. Úgy tűnik, nem használták ki mindazokat a lehetőségeket, amelyek hozzásegíthetnék a kutatókat a költő eredeti szándékának és szövegeinek rekonstrukciójához.

Szilády Áron és Dézsi Lajos említett köteteiket a szélesebb közönségnek szánták, ezért a versek írásmódját modernizálták. További probléma, hogy a Balassa-kódexben megőrzött kötetkompozíció is elveszett az olvasók számára. „Szinte csodálatos, hogy a Balassa-kódex fénymásolatának birtokában [Dézsi Lajos] meg sem kísérelte, hogy kellő kritikával a kódex rendszerét kövesse. Szilády még – legalább nagyjában – ragaszkodott az énekek kódexbeli egymásutánjához. Dézsi ezzel is szakított. Megejtette őt Rimaynak időközben előkerült Balassa-kiadás terveze-
te, s kiadványában mintegy ennek rekonstrukcióját tűzte ki feladatul” – helytelenítette 1944-ben a kódex hasonmásának bevezetőjében Varjas Béla.⁶ Ekkor még hasonlóan ítélte meg a kérdést Eckhardt Sándor: „Utólag kissé csodálkozhatunk azon, hogy Szilády Áron és főként Dézsi Lajos [...] az eredeti szöveg birtokában miért nem betűhíven vagy legalábbis az eredeti kézirat sorrendjében adták ki annak idején az első nagy magyar költő szerelmes verseit.”⁷

Balassi Bálint verseinek mindmáig egyetlen kritikai kiadása Eckhardt Sándor gondozásában jelent meg 1951-ben. Ennek munkálatai során a sajtó alá rendező feladta korábbi véleményét a betűhív szövegközlés szükségességéről. „Tudvalevő, hogy a szerelmes énekek egyetlen teljes gyűjteménye, a Balassa-kódex, egy elég rossz, XVII. századi másolat [...] semmi okunk, hogy a költő szövegét, hangrendszerét, írását kizárólag e kézirat alapján bíráljuk el és öröksük meg, annál kevésbé, mert bebizonyítottuk, hogy a másolók számos hibás olvasatukon kívül saját nyelvjárásukat és írásmódjukat is belevitték a költő szövegeibe s így az énekek meglehetősen eltorzítva

jutottak ránk.”⁸ Eckhardt, alkalmazkodva a kritikai kiadások szabályaihoz, ugyanilyen éles fordulatot vett a kötetkompozíciói illetően is: „Most, a kódex kiadása után nincs többé okunk arra, hogy B. B. verses könyvének sorrendjéhez ragaszkodjunk, hiszen Waldapfel József tanulmánya óta világosan áll előttünk, hogy a kódex a Júlia-énekek előtti korszakban a költemények szerzési sorrendjét egyáltalán nem veszi figyelembe. Meg lehet és meg is kell tehát kísérelni, hogy a kronológiai sorrendet helyreállítsuk, vagy legalábbis új beosztással megközelítsük.”⁹

Gerézy és Klaniczay-sejtésként emlegeti azt a feltevést, amely az akadémiai irodalomtörténet első kötete nyomán 1964-ben vált ismertté. Eszerint Balassi talán egész verses életművét egységessé komponált egészként, gondosan szerkesztett ciklusokba rendezve szerette volna örökölni az utókorra. A Balassa-kódex biztos fogódzót kínál az első, 33 versből álló ciklust illetően. A további tervek nézve többféle következtetéshez szolgál alapul. Az újabb kiadásokban különféleképpen próbálták rekonstruálni az ismert költői életmű kompozícióját, sok termékeny és terméketlen vitára adva ezzel alkalmat.

Elsőként Horváth Iván gondozásában jelentek meg 1976-ban Balassi költeményei – kiadójuk szándéka szerint – „a versek helyreállított eredeti sorrendjében”. Horváth Iván ítéli el a leghatározottabban a kritikai kiadás elveit: „En nyilvánvalónak tartom, hogy *A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata* annak idején némileg túlszabályozta még magukat a kritikai kiadásokat is, amikor az eredeti kötetkompozíció (=az olvasásnak a szerző által javasolt időrendje) rovására kötelezően a művek szereztetésének (irodalomtörténészek által megállapított, feltevésszerű) időrendjét részesítette előnyben. Az eljárás gyászos következményei mindig csak akkor bontakoznak ki teljes pompájukban, amikor a szűk körű kritikai kiadás nyomán megjelennek a népszerű, ám szintén szerzetési évrendet nyújtó utánkölés-
lések.”¹⁰ Ugyancsak a költői szándék megvalósításának jegyében látott napvilágot a verses életmű későbbi Varjas Béla (1979) majd Kőszeghy Péter és Szabó Géza (1986) elképzeléseinek megfelelően.

Az elmondottakból kitűnik, hogy az irodalomtörténészeknek ezután sem lesz felesleges tanulmányozniuk a kódexet. Talán már nincs messze az az idő, amikor minden kutató otthoni számítógépének képernyőjén jelenítheti meg a régmúlt századok könyv-

4 ■ *Balassa-kódex*. Bevezetéssel és jegyzetekkel közléses kiadás. Varjas Béla, Bp., 1944. X. old.

5 ■ *Balassi Bálint összes művei I.* Összeáll. Eckhardt Sándor. Bp., 1951. 14. old.

6 ■ Varjas: *i. m.* IX. old.

7 ■ Eckhardt Sándor: *Balassa-kódex*. [Ismeretetés] Magyar Könyvszemle, 1944. 181. old.

8 ■ Eckhardt: *i. m.* (1951) 14. old.

9 ■ *Uo.* 18. old.

10 ■ Horváth Iván: Egy vita elhárítása. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 1987–1988. 645. old.

11 ■ Eckhardt: *i. m.* (1944) 181–182. old.

lapjait. Addig is – és talán azután is – jó, hogy az érdeklődők rendelkezésére áll a Balassa-kódex ebben a formában is.

Nem szükséges hosszasan bizonygatni, hogy Varjas Béla 1944-es fekete-fehér hasonmás kiadása a századfordulón exponált üveglemezokről technikailag szélesszerűen tökéletlen. A Kőszeghy Péter által közlített fakszimile él a modern fotó- és nyomdatechnika lehetőségeivel. Ha a jó minőségű ropogós papír és a friss nyomdászag nem figyelmeztetne rá, hogy új kiadvánnyal van dolgunk, az illúzió tökéletes lenne. A hasonmás külseje a XVII. században bekötöttetett kéziratcsomót idézi. Szellemes ötlet, hogy az Országos Széchényi Könyvtárban kapott raktári jelzet „megsárgult” címkeje is a borítóra van ragasztva.

A kötetet lapozgatva a kódex történetének minden fontos állomása üzen és színesíti az összképet – a szó szoros értelmében. A sárgás lapokon az elhalványult barna tintás verssorokat böngészve töprenghetünk, hogy a XVII. századi másoló mikor mártotta újra meg újra tollát a tintatartóba. Thaly Kálmán aláhúzásait, megjegyzéseit könnyű felismerni: piros, kék, zöld és barna írónnal dolgozott. Dézsi Lajos gondosan végigszámolta a lapokat; fekete ceruzájának grafitszemcséi szinte egyenként látszanak. Az előzéklapon Radvánszky Kálmán kék tintával örökítette meg 1924-es vásárlásának történetét. A borító belső oldalán az OSZK pecsétje, amely a kéziratári növedéknapló számának a helyét jelöli. A bélyegzőt fekete festékkel átíratott párnába nyomták; az üresen hagyott helyre a könyvtáros írta be az 1953-as évszámot és a 23-as számot. Látnivalóan sokat használt töltőtolla kéken fogott...

Varjas Béla hasonmása és átírása óriási jelentőségű volt a maga idejében, hiszen a kódexet a lehetőségek szerint hozzáférhetővé tette. „A kiadást csak éppen azért nem lehet egészen tökéletesnek nevezni, mert nem maga a kódex, hanem csak a fényképmásolat állott Varjas rendelkezésére. [...] Varjas így nem vizsgálhatta meg a kódex keletkezésének szempont-

jából a papirost, a vízjelet és sokszor a fénykép nem világosít fel bennünket affelől sem, hogy javítás esetén melyik betű volt az eredeti, melyet a másoló a másikkal elfedett.”¹¹ Az új kiadás utószavában Vadai István igen röviden összefoglalja a kódex fizikai állományára vonatkozó kutatásainak eredményét. Támaszkodva Eckhardt Sándor és Orlovsky Géza korábbi megfigyeléseire, a vízjelek, az ívfüzetek és levélpárok, valamint az őrszók alapján következtet arra, hogy a meglévő lapokon kívül mit tartalmazha-

tott a teljes kézirat. Tényleges hiányokon kívül valószínű és nem valószínű esetleges hiányokat állapít meg. A kodikológiai vizsgálat korántsem tekinthető lezártnak: a Balassa-kódex megjelenése után készült el Bíró Györgyi és Tóth Tünde sajtó alatt lévő invenciózus tanulmánya, amely további érdekes következtetésekkel szolgál.

A szöveg közlésében Vadai István a kódex lapokra osztását és sortördelését követi, egy-egy oldal tipográfiai elrendezése is a kézirat képét adja vissza. A betűhív átírás célja a szöveg pontos olvasatának rögzítése. A lapalji jegyzetek információtartalma igen gazdag. Jeleznek minden változtatást, ami a kézírásban történt. Legtöbbször maga a másoló vette észre saját elírását, ő maga helyesbített. A jegyzetek felhívják a figyelmet azokra a tollhibákra is, amelyeket a kó-

dexben nem javítottak, de a későbbi kiadók jelezték – vagy éppen nem jelezték őket. Az idegen kéztől származó utólagos javítások az utószóban külön összegyűjtve is áttekinthetők. Ezek szövegkritikai értékét illetően megoszlanak a vélemények. Vadai azt ígéri, hogy ebben a kérdésben nem foglal állást, de néhány sorral később mégis elárulja: olykor a javított változatot tartja jobb szövegnek.

Vadai István a lapalji jegyzetekben minden esetben feltünteteti textológus elődeinek korrekcióit, akár megegyeznek az ő véleményével, akár nem. Sok esetben ugyanis a korábbi olvasatok eltérnek az övétől – gyakran egymástól is –, származzanak akár Sziládytól, Dézsitől, Varjastól, Eckhardttól, Stoll Bélá-

tól, Ács Páltól, Varga Imrétől, a Kőszeghy–Szabó kiadóparostól, akár másoktól. Különösen meggyőzők azok a magyarázatok, ahol Vadai érvelésének alapja a kódex minden korábbinál elmélyültebb vizsgálata. Például egy egy-két milliméteres vessző, ha észreveszik, hogy ott van, nazálist jelöl;¹² ugyanakkor egy ékezetről vagy nazálistjelről kiderülhet, hogy valójában az előző sorhoz tartozó vessző,¹³ esetleg az üveg-negatív hibája.¹⁴ Előfordul, hogy a lap túloldaláról átütő tinta tévesztette meg a korábbi kiadókat.¹⁵

Jó szemre és éles elmére vall egy hiányzó *r* betű megtalálása: „A szöveg leírásakor [...] a lap számarfüles volt, és a másoló tolla leszaladt a papírról. A következő levélen a megfelelő helyen ott az *r*.¹⁶

Még két példa a mintaszerű alaposra. „Latom hoga chak győlöl ennekem nem örül s-raytam nemis könyörül” – a vitatott részlet az *s*-, Vadai magyarázata: „A szót a másoló utólag írta a sor fölé. Varjas elutasítja Szilády és Dézsi olvasatát. Ők a sor fölötti részt is a szöveg részének tartják, Varjas szerint a sor fölötti tinta-foltot egy *s* utólagos beiktatásának tekinteni aligha lehet. „A tinta-folt azonban az eredeti kódexet vizsgálva határozottan betűnek tűnik.”¹⁷

Több érdekes szempontot vethet fel az a vers, amelyben Balassi a bécsi „szép leányoknál” tett látogatásáról számol be. Ismerkedésük kezdetén – mint a méhek székfű szép virágról – mézet szedtek „egi mas alakarol”. Ami ezzel kapcsolatban a textológus érdekli: „A szó először *alarol*-nak volt írva, ezt a másoló (ugyanaz a kéz) *aikarol*-ra javította, majd sötétebb tintával (egy másik kéz) átírta a beszúrt *i*-t és a sor fölé írta az *ia* betűket. Varjas ezt a fotón nem láthatta.”¹⁸

Vadai István, akinek még hosszasan lehetne méltatni alaposágát és kreativitását, sok bravúros megfigyelése mellett éppen saját szövegének korrektúrájában nem vett észre két bosszantó hibát. Az utószó táblázatok formájában teszi áttekinthetővé a kódexet, ez igen világos gondolkodásra vall. Az viszont figyelmetlenségre – vagy kimerültségre? –, hogy a táblázatsor utáni magyarázat ellentmond az ábrákat bevezető résznek és maguknak a táblázatoknak is. Közölöm az utószó utolsó két mondatának betűhív átírását, jegyzetben hozom a helyes szöveget:

A II. és III. táblázatban¹⁹ a megfelelő lapon másoló kéz sorszáma látható; a vonalkával jelölt lapok üresen maradtak. A IV. táblázat²⁰ jelöléseinek feloldása: B = Balassi-versek, + = a Balassi-versek utáni kétes hitelű verscsoport, R = Rimay-versek, M = a „mostani poéták” versei.

Amint a fenti szörszálhasogatást megelőző példák talán érzékeltetik, az átírást érdemben bírálni az tudná, aki a Balassa-kódexet és az összes szövegkiadást – ha ez egyáltalán lehetséges – Vadai Istvánnál is kritikusabban vizsgálja át. Ez nem ezen ismertetés írójának a feladata. „Több szem többet lát s a kutatók serege majd segít eloszlatni a homályt, amely elő-

lünk a kódex költeményeinek s köztük Balassa örök-szép énekeinek eredeti színeit imitt-amott még eltakarja.”²¹ Varjas Béla így bocsátotta útjára 1944-es hasonmását és átírását. Lehet, hogy szavai ma is idő-szerűek? A „kutatók seregéből” már összeállt az a kis csapat, amelyik Balassi Bálint műveinek újabb kritikai kiadására készül. Hogy van-e még mindig eloszlatni való „homály” – leginkább az ő munkájuk során derülhet majd ki. Mindazonáltal Kőszeghy Péter és Vadai István kiadása mint a korábbi eredmények összefoglalása és továbbfejlesztése rendkívül értékes tudományos teljesítmény, minden további kutatás számára nélkülözhetetlen kiindulópont. Nem is beszélve „a múlt időknek és a hervadatlan, örökké szépek” Thaly Kálmán említette kedvelőiről, akik gyönyörködve forgathatják a közönség elé „lépendt” Balassa-kódexet. □

12 ■ Balassa-kódex, 17, 29.

13 ■ Uo. 18, 58, 143.

14 ■ Uo. 30.

15 ■ Uo. 67, 79, 119, 137, 138.

16 ■ Uo. 35, 37.

17 ■ Uo. 86.

18 ■ Uo. 96.

19 ■ Tollhiba a II. táblázatban helyett. Bartók javítása.

20 ■ Tollhiba a III. táblázat helyett. Bartók javítása.

21 ■ Varjas: i. m. XXXIV. old.